

ІСТОРІЯ ХХ СТ. В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЗМІ: ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДІЙНОГО НАРАТИВУ ЩОДО ПОДІЙ, ЯКІ МАЮТЬ ВПЛИВ НА РОЛЬ УКРАЇНИ У СВІТОВИХ ПРОЦЕСАХ

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

У цьому звіті наводяться результати аналізу частоти, підтексту та фреймінгу згадувань про ключові події ХХ сторіччя у великих європейських ЗМІ за період з 1 січня 2018 року по 19 лютого 2019 року. З цією метою звіт поєднує контент-аналіз та контекстний аналіз вибраних першоджерел з таких країн: Франція, Німеччина, Польща, Росія, Україна, Велика Британія. Розглянуті теми включають Голодомор (1932–33 років), Другу світову війну (з особливим акцентом на пакт Молотова–Ріббентропа 1939 року та Ялтинську конференцію 1945 року), український авангард (1910–1930-ті років) та «Розстріляне відродження» (1920–1930-ті роки), Чорнобильську катастрофу (1986 рік), а також тенденції демократизації після 1991 року в пострадянських країнах. Загалом, у цьому дослідженні міститься важлива інформація про те, як інтерпретаційні розбіжності історії ХХ сторіччя на прикладі розглянутих країн впливають на ухвалення ними зовнішньополітичних рішень та ведення культурної дипломатії у ХХІ сторіччі. У цьому відношенні обрані теми можуть допомогти нам краще зрозуміти способи впливу ЗМІ, зокрема як конкретні медійні фрейми впливають на те, як Україна сприймається за кордоном як політичний, історичний та культурний простір.

У кожній темі звіту висвітлюються ті політичні чи культурні події у 2018 та 2019 роках, які співпадають із піковими значеннями кількості згадувань у ЗМІ у всіх розглянутих країнах. Така контекстualізація має вирішальне значення для розуміння того, як зовнішні фактори сприяли підвищенню актуальності конкретних тем протягом досліджуваного періоду. Як результат, у звіті також виділено будь-які зміни між 2018 та 2019 роками щодо того, як конкретну тему було зображене в засобах масової інформації певної країни, одночасно пропонуючи можливі пояснення такої зміни. Кожна тема містить три розділи «підсумки» — для кожної групи країн (європейські ЗМІ / українські ЗМІ / російські ЗМІ): при їх зіставленні ці розділи показують, наскільки країни, які розглядаються, демонструють істотно схожі або, на перший погляд, непереборно розбіжні інтерпретації тем, що досліджуються. Важливо зрозуміти, що як тільки ми визначимо такі аспекти інтерпретації минулого, що нас поєднують або розділяють, ми краще зможемо пояснити, якими є можливі наслідки для перспектив побудови спільногого європейського майбутнього.

Із загальної кількості матеріалів, що було проаналізовано (7392), зразки статей, згаданих у звіті, було обрано відповідно до таких критеріїв: 1) характерне

використання мови, що найкраще відображає думку автора та, очевидно, має впливати на розуміння читачем тексту; 2) ступінь відомості автора; 3) наявність чіткого посилання на інше джерело (часто у статтях цитуються інші джерела та просто перефразовується текст, запозичений з них).

Крім цього, у звіті представлено огляд редакційної політики та політичної орієнтації вибраних медіа-організацій. Така довідкова інформація має важливе значення для контекстualізації історичних тем, що цікавлять політичне та медіа-середовище відповідних країн, та належної інтерпретації прямих цитат видань, поданих у звіті. Насамперед, усвідомлення редакційної політики та політичної орієнтації відібраних видань може бути корисним для пояснення того, чому певні теми, що мають вирішальне значення для інтерпретації історії України як складової частини загальноєвропейського культурного та політичного простору, не обговорюються під час внутрішніх дискусій у ЗМІ деяких країн.

ОГЛЯД ОКРЕМИХ ТЕМ

Голодомор

Протягом 2018-19 років польські ЗМІ послідовно зображали Голодомор як геноцид, організований Сталіним та радянською владою. Натомість тон німецьких ЗМІ був дещо обережнішим: загалом публікації справді засуджували жорстку політику Сталіна та висловлювали співчуття українському народу, хоча й не визнавали Голодомор як акт геноциду, за який відповідальні радянські органи влади. Німецькі статті, що явно повторювали російські наративи проти визнання Голодомору геноцидом, слід вважати винятками. У обох країнах згадки ЗМІ про Голодомор у 2019 році збіглися з публікацією книги Енн Еплблом «Червоний голод: Війна Сталіна проти України» та виходом фільму Агнешки Голланд «Ціна правди» ("Mr. Jones"), присвяченого темі Великого голоду в Україні. Зазначається, що посилання на книгу Еплблом та фільм Голланд також траплялися в українських та подекуди у французьких та британських ЗМІ.

Порівняно з 2018 роком у 2019 році німецькі ЗМІ почали частіше обговорювати Голодомор. Це збільшення кількості згадок у ЗМІ було пов'язане з обговоренням клопотання до німецького Бундестагу про визнання Голодомору актом геноциду (зрештою ця спроба була невдалою). Однак, як правило, ніякої прямої кореляції між фактом офіційного визнання країною Голодомору геноцидом (або датою такого визнання) та частотою згадування у ЗМІ виявити не вдалося. З чотирьох розглянутих країн лише Польща прийняла відповідний закон у грудні 2006 року.

Лише окремі німецькі видання характеризували Голодомор як «центральну травму національної пам'яті України» та «центральний елемент національної української ідентичності». Можливо, ця унікальна згадка, що спостерігається в німецькому контексті, може бути пов'язана з роллю історичної пам'яті про Голокост у формуванні післявоєнної німецької національної ідентичності.

Хоча аналіз французьких ЗМІ продемонстрував загальне розуміння масштабів Великого голоду в Україні, не було поєднаної спроби описати цю трагічну подію як акт геноциду. У той же час, у британських ЗМІ Голодомор часто згадували як масове вбивство чи геноцид, скоєний радянською владою.

Показово, що з аналізу можна зробити висновок про те, що в досліджуваних європейських країнах Голодомор продовжує сприйматися як суто українське питання. Незважаючи на те, що розглянуті публікації визнають важливість події, у результаті дискусії, що виникає, Голодомор не трактується як подія, яка має значення для загальноєвропейських історичних процесів.

Це контрастує з результатами, виявленими в українському медіа-середовищі, які вказують на скоординовані зусилля з переосмислення Голодомору як події, що мала історичні наслідки для всього європейського континенту. У 2018 році пікові значення кількості згадувань у ЗМІ співпадали з 85-річчям Голодомору, а також визнанням Голодомору геноцидом Палатою представників США та Сенатом Польщі. Ці пікові значення також корелювались із закликами українських чиновників, пов'язаних з колишнім президентом Петром Порошенком, до міжнародної спільноти визнати Голодомор геноцидом українців. У цьому відношенні у звіті зазначається важлива деталь: частота згадувань у 2019 році поступово зменшувалася після обрання Володимира Зеленського новим Президентом України, ніби як натяк на те, що культурна дипломатія не є пріоритетом для нового керівництва.

Російські ЗМІ здебільшого копіювали наратив Кремля, де Великий голод 1932–33 років зображене як такий, що зачепив кілька регіонів СРСР, крім України, з метою дискредитації твердження про те, що він був цілеспрямованою операцією радянської влади проти українського народу. У свою чергу, заклики української влади до міжнародної спільноти визнати Голодомор геноцидом українців засуджуються як форма історичного ревізіонізму. У 2018 році пікові значення кількості згадок співпадали з визнанням Палатою представників США Голодомору геноцидом, заявюю Порошенка, в якій він стверджував, що історична відповіальність за Голодомор лежить на Російській Федерації як правонаступниці СРСР, та подальших критичних заявах з боку МЗС РФ щодо будь-яких спроб охарактеризувати Голодомор як геноцид українців. У той же час, у 2019 році цю тему було піднято з нагоди візиту прем'єр-міністра Ізраїлю Біньяміна Нетаньягу до України в серпні та відмови уряду Німеччини у жовтні визнати Голодомор геноцидом українців.

Друга світова війна

Дискусія навколо теми Другої світової війни протягом періоду 2018-19 років зосереджувалась здебільшого на геополітичних наслідках Пакту Молотова-Ріббентропа (1939 р.) та лише незначною мірою на Ялтинській конференції (1945 р.).

У звіті виділено чіткі пріоритетні напрямки, наявні у кожній з країн при обговоренні пакту Молотова-Ріббентропа. Цю диференціацію було особливо помітно в результатах за 2019 рік:

- 1) німецькі ЗМІ зосередилися на причинах та наслідках війни;
- 2) британські ЗМІ наголошували на ролі Черчилля та Великобританії під час війни;
- 3) французькі ЗМІ демонстрували намагання переоцінити події 1939–45 років;
- 4) польські ЗМІ акцентували увагу на тому, як Польща стала жертвою двох агресорів одночасно — нацистської Німеччини та СРСР.

Незважаючи на ці відмінності, аналіз виявляє спільний наратив у ЗМІ Великобританії, Франції, Німеччини та Польщі: пакт Молотова-Ріббентропа мав на меті розділити європейський континент на сфери впливу між нацистською Німеччиною та СРСР. Показово, що цей наратив, вочевидь, об'єднує весь континент, оскільки він домінує і в українській пресі.

У зв'язку з цим слід зазначити, що українська преса часто говорить про Пакт у зв'язку з сучасними політичними процесами (наприклад, проводячи паралелі між Пактом та Північним потоком 2). Така паралель вказує на досить особливе сприйняття історії, на відміну від західноєвропейської медіа-сфери. Зокрема, це видає думку про те, що ми не вчимося на помилках минулого, і, як наслідок, ми можемо стати свідками «нових» розділів Європи на сфери впливу. У той же час, варто зазначити, що українські ЗМІ не використовують радянсько-російський термін «Велика Вітчизняна війна», а винятково вживають термін «Друга світова війна»; можливо, це свідчить про продовження культурного дистанціювання від домінантного російського наративу.

Цей розрив у сприйнятті стосується також дискусії навколо Ялтинської конференції як «поділу Європи» між США, Великобританією та СРСР. На перший погляд, ця підтема також ніби передбачає наявність об'єднуючого наративу у більшості країн, що досліджуються. Однак у звіті підкреслюється, що лише польські ЗМІ порушували питання про те, чи слід вважати Радянську армію армією «визволителів чи поневолювачів». Таким чином, аналіз свідчить про те, що до сьогодні західноєвропейські та східноєвропейські нації мають глибоко різні погляди на історію, які їх роз'єднують.

У звіті також було встановлено, що російські ЗМІ поширюють апологетичні інтерпретації, які перегукуються з двома частково спорідненими кремлівськими наративами. Перший наратив стверджує, що пакт Молотова-Ріббентропа був стратегічною необхідністю для стримання експансіонізму нацистської Німеччини. Другий наратив звинувачує західні джерела в перебільшенні значення Пакта для спричинення війни та ігноруванні Мюнхенської угоди (укладеної нацистською Німеччиною, Великобританією, Третьою Французькою Республікою та Королівством Італія наприкінці вересня 1938 р.; нею передбачалася передача Чехословаччиною території Судет нацистській Німеччині). У деяких з публікацій у ЗМІ наголошується на тому, що Україна насправді відбулася у своїх сучасних кордонах завдяки Пакту. Варто зазначити, що порівняно з 2018 роком Пакт згадувався частіше у 2019 році у зв'язку з 80-річчям Пакту та публічними дискусіями між російською владою та політиками з Естонії, Польщі та

Великобританії. Загалом, увагу ЗМІ майже виключно приділяли пакту Молотова-Ріббентропа, згадувань про Ялтинську конференцію було мало.

Український авангард та «Розстріляне відродження»

Дуже важливою знахідкою є той факт, що всі західноєвропейські ЗМІ називали цей рух російською або радянською спадщиною, але жоден не описував його як «український авангард». Таке трактування вказує на відсутність впевненого розуміння західними лідерами думок того, що під час обговорення культурної історії Європи Україну слід розглядати як автономну культурну реальність, незалежну від Росії.

Красномовним є регулярне згадування про художника Казимира Малевича (з-поміж інших митців) як представника російського авангардистського руху в різних країнах (за важливим винятком польських ЗМІ). Це суперечить тому, що ми знаходимо в українському медіа-середовищі, де абсолютна більшість джерел наголошує на тому, що Малевич був «українцем», що є відображенням патріотичного підґрунтя офіційної риторики України за часів Порошенка. У цьому відношенні український авангард та «Розстріляне відродження», як правило, використовуються в українських ЗМІ як «синоніми патріотизму». У цьому випадку найчастіше згадуються імена Казимира Малевича та Олександра Довженка, які, однак, розглядаються, скоріше, як окремі художники, а не як типові представники цих рухів.

На противагу цьому, російські ЗМІ називали цих двох митців «російськими» або «радянськими» художниками, тим самим створюючи привід для схвалення культурних досягнень радянського періоду. Показово, що російські ЗМІ не згадують про дисидентську, антирадянську позицію цих митців. Варто підкреслити, що у 2019 році було зареєстровано більшу кількість згадувань цієї теми у зв'язку з заявою Порошенка в лютому, що Малевич був «українським» художником, що було сприйнято в Росії як спроба «присвоїти» радянські культурні досягнення та від'єднати Україну від російського культурного простору.

У той же час, у звіті міститься важливе зауваження щодо дискусії всередині України з цього приводу. Зокрема, схоже, що в українських ЗМІ немає «цілісного» розуміння специфіки покоління «Розстріляного відродження». Іншими словами, кількість згадок не обов'язково є синонімом саморефлексії. У звіті робиться висновок про те, що Україна повинна вдосконалювати свою культурну дипломатію на національному рівні, щоб сприяти формуванню такого «цілісного» розуміння, при цьому надаючи йому такий самий пріоритет, як і культурно-дипломатичній діяльності за кордоном.

Щоправда слід сказати, що до аналізу не було включено спеціалізованих медіа, з огляду на цей факт, отримані результати можуть не відображати повної картини.

Тенденції демократизації в пострадянських країнах

Згадування про цей процес збігалися з критично важливими президентськими виборами у відповідних країнах регіону. Таким чином, у аналізі було зафіксовано пікові значення щодо згадувань Росії та Вірменії у 2018 році та України у 2019 році відповідно.

Загалом, європейські ЗМІ висвітлюють два наступні питання: по-перше, чи зможе Росія зробити свою політичну систему більш демократичною (прогнози є негативними до тих пір, поки Володимир Путін перебуває при владі) і, по-друге, чи зможуть інші пострадянські держави вийти зі сфери впливу Росії та інтегруватися в західні структури. Аналіз показує, що у західних ЗМІ переважає думка про те, що все ще існує «розрив» або «відстань» між Західною та Східною Європою.

Відсутність прикладів такого наративу про «демократизацію» в польських ЗМІ особливо примітна. Можливо, ця відсутність згадувань пов'язана з поточним згортанням демократії у самій Польщі. Водночас, історичні суперечливі моменти, пов'язані з Другою світовою війною, які затмарюють польсько-українські відносини (наприклад, Волинська трагедія), сприяють послабленню зусиль щодо кращого інформування споживачів західних ЗМІ про історію різних країн цього регіону до ХХ сторіччя, включаючи їх власні характерні демократичні традиції.

Українські ЗМІ схильні зображувати процес демократизації як «незавершений». Частота згадувань зросла у 2019 році порівняно з 2018 роком у зв'язку з президентськими виборами. Варто зазначити, що деякі джерела прямо пов'язували процес демократизації в Україні з Помаранчевою революцією 2004 року та Євромайданом 2013 року, тоді як інші, очевидно, вважають, що демократія в Україні є даністю, оскільки в країні регулярно проводяться вільні вибори.

Ще одне цікаве спостереження полягає в тому, що українські публікації не поділяють панівної у західних ЗМІ думки про те, що обрання Зеленського є підтвердженням продовження процесу демократизації України. Можливо, це свідчить про певний тренд до неправильного трактування тенденцій демократизації в Україні через поверхневе прочитання певної вітчизняної динаміки.

У російських ЗМІ цій темі було приділено мало уваги протягом досліджуваного періоду. Зокрема, у 2018 році в центрі уваги була 25-та річниця російської Конституції, а також загальний запит громадян Росії на зміни після спаду ейфорії навколо Криму. У 2019 році більшість згадувань стосувалася президентських виборів в Україні. В цілому, вони висловлювали негативні думки щодо нового президента та статусу демократії в Україні, стверджуючи, що перед тим, як країна може вважатися справжньою демократією, окрім проведення вільних виборів необхідно виконати ряд умов.

Чорнобильська катастрофа

Аналіз показує, що Чорнобильська катастрофа інтенсивно висвітлювалася у великих європейських ЗМІ як у 2018, так і у 2019 роках. Цікаво, що більша кількість згадувань у 2018 співвідноситься з виходом нової книги «Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи» історика Сергія Плохія, зростаючою популярністю явища «чорного туризму» (який полягає у тому, що люди обирають місця, пов'язані з трагічними історичними подіями, як напрямок для подорожі) та внутрішні екологічні проблеми, пов'язані з ядерною енергетикою, які порівнюються з Чорнобильською катастрофою. У випадку з 2019 роком пікові значення кількості згадувань співпадають з часом виходу серіалу HBO «Чорнобиль» та поновленням інтересу до відвідування місця цієї катастрофи у результаті цього. За винятком Росії, у всіх досліджуваних країнах аналіз виявив змістовну дискусію щодо негативної ролі, яку зіграла радянська культура приховання інформації під час подолання наслідків катастрофи.

Поширеним наративом серед українських ЗМІ стало твердження про те, що катастрофа стала кatalізатором розпаду СРСР та досягнення української незалежності. В обидва роки, з нагоди річниці ядерної катастрофи, українські ЗМІ опублікували низку матеріалів, що містили експертні оцінки інциденту (при цьому нерідко робився акцент на намаганнях радянської влади приховати катастрофу), а також розповіді ліквідаторів, де розповідалося про факти, раніше невідомі широкому загалу.

На відміну від 2018 року, у 2019 році українські ЗМІ широко висвітлювали матеріал, присвячений розкриттю всієї правди про Чорнобильську катастрофу, обговоренню сучасних проблем та перспектив розвитку Чорнобильської зони та загальному аналізу поточного стану атомних станцій у країні. У зв'язку з цим випуск серіалу HBO та велика кількість

туристів, що приїздять до Чорнобильської зони, підвищили попит на подальші матеріали на цю тему серед аудиторії українських ЗМІ.

Здебільшого, російські ЗМІ мало звертали уваги на цю тему. Щоправда, переважно негативна реакція російських ЗМІ на серіал НВО говорить про те, що відеопродукція може бути потужним середовищем для підвищення ефективності культурної дипломатії проти підтримуваних Кремлем наративів. Про це свідчать також публікації, у яких повідомляється, що Росія вирішила створити власний телепродукт, де було б показано, що ЦРУ причетне до катастрофи. Цей медіа-фрейм узгоджується з добре пропрацьованою пропагандою Кремля, присвяченою оздоровленню іміджу СРСР.

Загальні рекомендації

«Конфлікти наративів» неминучі в процесі побудови історичної пам'яті як на національному рівні, так і в контексті міждержавних відносин. Зважаючи на те, що наша інтерпретація минулого формує нашу політичну поведінку сьогодні, цей аналіз ілюструє, чи розглядають інші країни Україну в світлі міжнародних відносин як суб'єкта із чітко визначеню політичною та культурною ідентичністю, а не як об'єкт. У той же час, аналіз українських ЗМІ допомагає нам краще зрозуміти власні зусилля України, спрямовані на виховання консолідований колективної пам'яті. У цьому відношенні це дослідження виявляється цінним допоміжним засобом для таких інститутів культурної дипломатії як, наприклад, Український інститут. Насправді цей звіт спонукає до самокритичного погляду на те, наскільки Україна є незалежним міжнародним гравцем зі своїм власним голосом, здатним репрезентувати обґрунтовану позицію та переконливо доносити її до інших. Виявляючи наявні хибні трактування чи надмірні спрощення, що лежать в основі іміджу України за кордоном, а також наявні недоліки в тому, як Україна консолідує власну колективну ідентичність на національному рівні, цей звіт може допомогти культурним дипломатичним установам краще визначити, куди слід спрямувати свої комунікативні зусилля.

Це дослідження передбачає, що головною метою цих зусиль має бути протидія інтерпретаційній призмі російської точки зору при фільтруванні розуміння історії та політики у Східній Європі іншими країнами. Усунення «російської перспективи» як інтерпретаційного об'єктива потребує багатьох років віданої та послідовної культурної дипломатії. Озвучуючи «українську точку зору» на значення критичних історичних подій, інститути культурної дипломатії повинні усвідомлювати найбільш делікатні проблеми у відповідній цільовій країні, щоб знайти спільну мову та побудувати новий діалог щодо політичних наслідків історичної спадщини. У цьому відношенні

Українському інституту слід максимально використовувати спільні сукупності смислів (хорошим прикладом може бути об'єднавчий наратив, виявлений під час дослідження, згідно з яким метою пакту Молотова-Ріббентропа було розділення континенту на сфери впливу між нацистською Німеччиною та СРСР), щоб посилити думку про те, що минуле України є частиною європейської історії. Цей підхід міг би бути вдало використаний для досягнення окремих стратегічних цілей Українського інституту, а саме — посилення спроможності суб'єктів української культури, освіти та громадянського суспільства для участі у глобальних культурних процесах та міжнародного співробітництва.

Однак, як вбачається з нашого аналізу щодо Голодомору, спільність інтерпретацій є вибірковою. Насправді це явище продовжує сприйматися як суттєво українське питання в інших європейських контекстах. Такий стан речей підтверджує вирішальну роль, яку має відігравати Український інститут та інші інституції, що займаються культурною дипломатією, у рефлексіях про минуле, щоб здійснити переосмислення історії та спадщини України в глобальному контексті та, зокрема, сприяти просуванню в інших країнах розуміння важливості Голодомору для загальноєвропейських історичних процесів.

Крім того, аналіз наслідків Ялтинської конференції та тенденцій демократизації в пострадянському регіоні показав, що між Західною та Східною Європою все ще існує «розрив» або «відстань» в історичному сприйнятті. Культурна дипломатія України повинна прагнути переосмислити причини такого(ї) «розриву» / «відстані». Одним зі способів здійснення цього міг би бути акцент на культурній ізоляції та гомогенізації, спровокованих сторіччями царського/радянського правління, із одночасним висвітленням інформації про «європейські» елементи історії культури України для аудиторії західних ЗМІ. Як видно з аналізу українського авангарду та «Розстріляного відродження», для переоцінки історії, культури та політики України необхідно подивитись на них крізь постколоніальну призму. У цьому відношенні слід заохотити аудиторію західних ЗМІ ознайомитись з дорадянською історією та національними засобами вираження окремих пострадянських країн. Це є ключовим фактором протидії будь-якому наративу, який об'єднує ці країни разом в один «пострадянський тренд», не визнаючи їх особливої культурної спадщини. Це відповідає стратегічним цілям Українського інституту, а саме підвищенню відізнаваності України як окремої політичної та культурної реальності серед іноземних аудиторій та забезпеченням постійного попиту на інформацію про Україну та фахову співпрацю з нею.

З точки зору практичних рекомендацій, наші висновки з тем про Голодомор та Чорнобиль вказують на те, що продумана промоція відповідних книг та фільмів через основні засоби масової інформації може допомогти

установам культурної дипломатії підвищити обізнаність серед громадськості та поширити знання про важливі історичні події (як в самій Україні, так і за кордоном). Це перегукується з місією Українського інституту, зосередженою на зміцненні міжнародної суб'єктності України завдяки силі культури.

Враховуючи тривалу ізоляцію міжнародного голосу України, ефективною додатковою стратегією було б надання користувачам соціальних мереж відеоконтенту, який включає «особисті історії» українців, які досі пам'ятають про деякі найтрагічніші сторінки української історії ХХ сторіччя. Це, безумовно, допоможе громадянам інших країн краще зрозуміти унікальні політичні підґрунтя історичної спадщини України, але також наново відкрити ті аспекти цієї спадщини, які роблять її європейською реальністю.

Важливим доповненням до розглянутого дослідження стало б застосування дискурсивного аналізу стосовно викладу цих тем, пов'язаних з основними подіями ХХ сторіччя, у стандартизованих підручниках історії за певний навчальний рік у відповідних країнах. Це допоможе нам краще зрозуміти, наскільки досліджувані країни проблематизують наративи, виявлені в аналізі медіа, у рамках формування їхніх «майбутніх поколінь». Чи надають підручники з історії підліткам набір смислів, який допомагає їм розвивати європейську колективну пам'ять або ж змушує будувати «Вавилон колективної пам'яті», що не має спільної опори? Чи взагалі Україна присутня в цьому наборі? Для більш повного розуміння аналіз підручників з історії може бути доповнений інтерв'ю або фокус-групами з вчителями історії. Важливо, що формування історичних знань у молодого покоління в різних країнах може суттєво вплинути на переналаштування (ментальної) карти Європи в геополітичному та геокультурному сенсах. Яка роль підручників з історії в посиленні присутності України на «інтелектуальному радарі» наступних поколінь в Європі? У цьому відношенні цей вид досліджень може стати цінним внеском у питання про те, як відсутність загальної історичної точки зору в Європі може вплинути на наш сучасний підхід до зовнішньої політики та культурної дипломатії.

